

ВЕСТНИК Литературен ВЕСТНИК

Интервю

- Мария Калинова
с Мари Врина-Николов

Рецензии

- Димитър Камбуров
за Йоанна Елми
- Яница Радева за Азиз Таш
- Ренета Бакалова
за Емине Садкъ
- Антон Баев за Хюсеин Мевсим
- Левент Халил
за Сибила Алексова

Вниманието на малките

- Разговор на Владислав Христов
с Александра Георгиева

In memoriam

- Емил Димитров
за Аза Тахо-Годи

Откритията на младите

- Крум Киров за Габор Томпа

Поезия

- Азиз Таш
- Бехрин Шопова
- Денис Нуф
- Елиз Юсеин
- Кадрие Джесур
- Мурад М. Мурад
- Селвер Алиева
- Хюсеин Мевсим
- Шанел Еркин

Снимка: Pinterest

Мурад М. Мурад

Роден е през 1970 г. в Кърджали. Завършва МГУ „Св. Иван Рилски“ в София. През 1995 г. издава авангардната стихосбирка „Спринцовка за нерви“ – книга, освободена от автобиографизъм и автомитологизъм. В нея границите на традиционния свят са разчупени и заличени. Новият свят, изграден от Мурад, влиза в поетичен диалог с Малевич и Мондриан, като кореспондира с абстрактното изкуство от 20-те години на XX век. От 1999 г. насам Мурад живее основно в гр. Чорлу, Р Турция, където работи като инженер. В процес на реализация е негов нов проект, свързан с България – първият превод на турски език на детската книга на Биньо Иванов „Приключенията на бабините очила“. Настоящата подборка е от ръкописа на втората му стихосбирка „Радуга, радост моя“, която е трябвало да бъде отпечатана като награда за автора от спечелен конкурс през 1990-те години, но така и не вижда бял свят.

Парчета от дъга

По стъклата ходих.
Зелено си взех.
Ти идваш ли,
или много трябва да ходя?

Изгладих гънките на
осцилоскопа. Преродих
се в понеделник. И
петък с „п“, но е
от друго измерение. Болят
ме ноктите. Решавам
лесни кръстословици. Сърби
ме цялото страдание. Изнервя
ме преструвката на две
филии. Къде
си вярна ти дъга народна?

Броят се издава с подкрепата
на „Национален фонд „Култура“

ISSN 1310-9561

9 771310 956011

„Светилото на любовта едничко е в покой“

(Срещи с Аза Тахо-Годи)

На 8 септември 2025 г. в Москва почти на 103 г. се спомена Аза Алибековна Тахо-Годи – класически филолог, ученичка и наследница на великия философ Алексей Лосев (1893–1988); знаменит учен, писател и преводач.

Отиге си една велика жена, легендарно име, човек-епоха. Искам, дължен съм да разкажа за нея: за един немалък период от време – доста над 30 години, след множество лични срещи, кореспонденция, разменени разнообразни жестове и т.н., – са натрупани множество мисли, спомени и впечатления, които могат и трябва да бъдат споделени – поне най-важните от тях.

Това са спомени, не обективна статия за учения, за *автора* на десетки книги и стотици статии, за *явлението* Тахо-Годи; спомените по необходимост са фрагментарни, те са само екстракт от многогодишното ни общуване. Жанрът задължава, затова няма как да „заскобя“, да абстрахирам себе си от своите спомени, чиято точност „за всеки случай“ е проверена чрез редица писмени документи – писма, дарствени надписи и др.

Всичките ни срещи през годините ставаха в „Дом Лосева“ в Москва („Арбат“ № 33), с изключение на първата: с Аза Алибековна не можеше да се срещнеш, най-малко пък случайно, при нея се ходеше като на поклонение, сиреч това бяха по-скоро срещи-поклонения. Това обаче не отнемаше нищо от тяхната жизненост: тя беше жив, подвижен човек и темпераментна жена, не статуя или икона.

Аза Тахо-Годи беше живото въплъщение за неизменност и устойчивост във времето, за традиция. Един пример: в края на октомври 2018 г. в София, на Международния симпозиум „Антропологията на Достоевски“, двамата руски философи Сергей Хоружий и Алексей Козирев със смях ми разказаха как в навечерието на отпътуването им от Москва са били в Дома на „Арбат“, където по традиция след юбилейната конференция за 125-годишнината на А. Лосев са били посрещнати от Аза Алибековна с неизменния чай. Побеседвали, видели се като стари приятели. „Има неща в света, които наистина не се променят!“ – засмя се С. Хоружий.

„Светилото на любовта едничко е в покой“ – се казва в един знаменит стих на Владимир Соловьев, любимия руски философ на А. Лосев.

Първата среща с Аза Алибековна Тахо-Годи се случи през юли 1988 г., а тя стана възможна благодарение на посредничеството на журналиста Юрий Ростовцев, който бе добре приет в Лосевия кръг. По това време на лятото Аза Алибековна живееше „на даче“ недалеч от Москва, в селището „Отдых“ (вилата принадлежеше на философа марксист А. Спиркин, в течение на години оказвал гостоприемство през летните месеци на А. Лосев и А. Тахо-Годи). Отидох „с препоръка“ – публикацията на статията си „Проживял е своя век“, написана в памет на А. Лосев и отпечатана в симпатичния в-к „АБВ“ (1988, № 27); некрологът всъщност е първата ми „сериозна“ публикация. Отлагах дебюта си и никак си го разтеглях във времето, докато смъртта на Алексей Лосев навърх 24 май 1988 г. не ме „сепна“: къде тогава некрологът можеше да бъде публикуван, ако не в „АБВ“? (И там статията я съкратиха наполовина, но все пак не я напълно осакатиха.)

Очаквах да се срещна с жена в почтена възраст (тогава тя беше на 66 г.), потънала в скръбта си, но я намерих кипяща от енергия: разказа ми как на честването на 1000-годишнината от покръстването на Русия е прочела Словото за св. св. Кирил и Методий „Реалността на общото“, възприето като духовно завещание на Алексей Лосев поради провиденциалното съвпадение на смъртта му с Деня на славянските просветители. Историята на този „български“ текст на Лосев, обраснал вече с легенди, реконструирах много по-късно – едва в доклада си на юбилейната конференция за 100-годишнината на Аза Алибековна (2022).

Облечена скромно, с един от любимите ѝ халати (нещо като рокли на цветя), сърдечна и гостоприемна, съвсем „обикновена“, но някак озарена и възхновена жена: такава беше първото впечатление от Аза Алибековна, което впоследствие щеше да се препотвърждава отново и отново. Когато ѝ разказах за това, че в края на март 1984 г. заедно с колегата Владимир Теохаров (1961–2023) стояхме безмълвни на ъгъла на „Арбат“ и „Калюшин переулок“ пред дома на Лосев, тя спонтанно възкликна: „Ама защо не сте позвънили?“. Отговорих, че подобна мисъл дори изобико не ни е минала през ум: как така студенти ще звънят на Лосев?

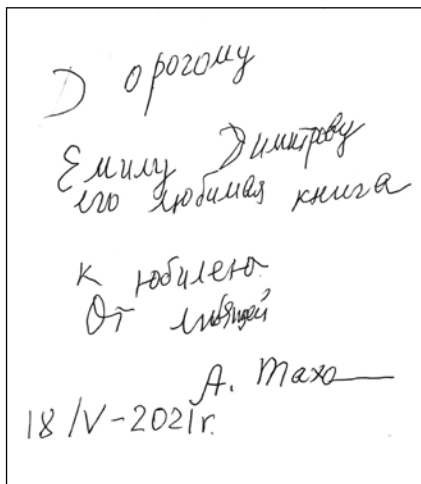
По-късно си дадох сметка не само за респекта и направо страхопочитанието, което името Лосев извикваше у българските студенти по философия от онова време (със сигурност не само у тях!), направили невъзможно не само позвъняването, а дори и самата мисъл за него, но и за едно друго немаловажно

обстоятелство. Сред философската общност в България фактически нищо не се знаеше за личността на именития философ, той изглеждаше странно неуместен и никак си „безплатен“. До нас бяха достигнали и слухове за това, че всъщност Алексей Лосев *не* съществува, а това име е нещо като колективен псевдоним на група учени, едва ли не цял институт. Едва през 1985 г., благодарение на огромното и капитално интервю на Виктор Ерофеев „В търсене на смисъла“ (Вопросы литературы, 1985, № 10), изведнъж пред всички нас – и в България, пък и в самия Съветски съюз, – се очерта титаничната фигура на Алексей Лосев – жив човек, не схема или символ.

Първата среща и разговор с Аза Алибековна бяха съпътствани от неизменния чай с бисквити и някакво сладко, което тя много обичаше: по-късно съм ѝ пращал сладко от рози. Леко се говореше с нея: дистанцията винаги незримо присъстваше, но тя мигом се преодоляваше от нейната откритост, непосредственост и южен темперамент, който никак ни свързваше. Първата изненада беше не от външността (бях я виждал вече на снимка), а от *гласа* на Аза Алибековна: пътен и мощен алтов глас, който първоначално „режеше“ суха, но после в него се долавяха обертоновете на мекота и нежност. Тя не криеше какво работи и с какво се занимава: сподели ни, че в момента пише за „Литературная газета“ голяма статия за Алексей Лосев (публикувана по-късно с гравюрата портрет на Ю. Селиверстов). Оттук насетне грандиозният труд по издаването на книгите на А. Лосев, популяризацията на неговите творби и идеи, както и по превръщането на дома на философа на „Арбат“ в сериозен и популярен научен и просветен център легна най-вече върху нейните плещи: това тя вършеше с необходимите за това енергия, познания и организираност, но и с неизменна радост и любов. Въдъхновен труд и безукорна вяност – това са най-точните синоними на името Аза Тахо-Годи. Жена с характер – бих добавил.

На връщане в Москва Ю. Ростовцев, който с присъствието и подкрепата си много ми помогна да преодолее първоначалното смущение и нервност, ми каза нещо от рода, че гостуването е минало чудесно. Чувствах се удовлетворен и приет, срещата се беше състояла. Оттук насетне всеки път, когато бях в Москва (а в края на 80-те и през 90-те години на XX в. това се случваше твърде често), една от най-важните визити бе тази в Дома на „Арбат“. Последната *лична* среща с Аза Алибековна се състоя на 13 юни 2017 г., непосредствено преди московската премиера на книгата ми „Като на изгнание...“ Руски беседа“ (2016); всъщност *единственият* път, когато имаше физическа възможност за среща, но тя не се случи поради неразположението на домакинята, която вече бе на 97 г., бе точно две години по-късно (юни 2019 г.). Общуването обаче не прекъсна: поздравленията, жестовите и знаците на внимание продължиха буквално до деня на смъртта ѝ. Възхитително дялолетие: каква е неговата тайна? Самата Аза Алибековна нямаше идея или надежда за него. Ясно помня как през 2002–2003 г. ме прищипваше да побързам с превода и изданието на „Диалектика на мита“, към което по моя молба написа специално предисловие: „Ох, Е., моля ти се, няма да го доживея!“. Аз я успокоявах: „Ще живеете дълго, А.А., ще надживеете Алексей Фьодорович!“ – бях убеден в това, но само на Бог, разбира се, беше известно точното число на нейната направо библейска възраст, до която доживя. Свидетелствам ясно и категорично: почти до последно тя запази непокътнат своя ум, своята памет, своите интереси: в края беше преминала на слушането на аудиокниги – така „(пре)прочете“ „Война и мир“, „Сага за Форсайтови“ и други епични творби, за които едва ли е имала време. И пак така – „до последно“ – бе отдадена на любимите си писмовни занимания: последният неин автограф в библиотеката ми е на изданието на „Диалектика на мита“ (2021), което ми изпрати в дар (вж. факсимиле).

Тайната на нейното дълголетие се крие, мисля, не толкова в здравия ѝ организъм, колкото в духа, който винаги ясно е знаел кои са важните неща в живота и на какво си заслужава

Снимка Личен архив на Емил Димитров

да посветиш отреденото ти време. Здраво стъпила на земята, тя същевременно беше някак отчуждена от суетата на всекидневието и равнодушна към „злобата на деня“. В дома на Лосев никога не е имало телевизор; не помня никога с нея да сме обсъждали политиката или пък социални въпроси.

Материалните лишения (през 90-те години имаше такива и на „Арбат“...) понасяше спокойно, а жестовите на добра воля приемаше смирено и без патос. Убеден съм: за всички „бождове“ – от Сталин до Путин – някога ще казвам, че са били дребни политически дейци от времето на Лосев и Тахо-Годи...

Първата среща в дома на „Арбат“ се състоя след година, в първите дни на юни 1989 г., след като в Старая Руса, градчето на „Братя Карамазови“, вече бях изнесъл първия си доклад, посветен на творчеството на Достоевски на тема „Безмълвието у Достоевски“ (докладът предизвика истински фурор, а впоследствие бе многократно използван от научната общност, не винаги „с най-добри намерения“); с някаква гордост, която сега ми се вижда смешна, ѝ показах тезисите, в които не само бях цитирал Лосев, но и използвах понятието „ейдос“ в неговото разбиране като основна оперативна категория. „Оо, усвоил си значи ейдоса, Лосев си цитирал!“ – засмя се добродушно Аза Алибековна. Така проумях, че срещите ни не бива да се превръщат в консултации или научни дебати – за това си имаше конференции, семинари, публикации и пр. Личната среща трябва да бъде вярна на своята природа и да не се натовазва с несвойствени за нея очаквания: откритостта, естествеността и неподправеността са ключът към радостта от срещата и общуването, а в него, естествено, се подхващат различни теми – някои от тях имат продължение, други угасват от само себе си.

Най-чести и интензивни бяха срещите през 90-те години на XX в.: трудно, но извънредно „цветно“ и подвижно време – тогава излезе новото и солидно „Осмокнижие“ на Лосев (издателство „Мысль“), от КГБ беше върнат и предаден в ръцете на Аза Алибековна архивът на Лосев, арестуван заедно с него през 1930 г., а тя публично обяви своите открития, някои от които бяха наистина капитални: например това за тайния монашески постриг на Алексей Лосев и съпругата му Валентина Михайловна Лосева през 1929 г. И пак през 90-те години се случи – отново чрез ума и енергията, но и с дарителските жестове на Аза Алибековна – грандиозната трансформация на дома на философа от частно жилище в авторитетна културна институция – научна библиотека и музей, едно от любимите места за среща на московската хуманитарна интелигенция (вж: <http://domloseva.ru/>).

Срещите с А. А. Тахо-Годи през 90-те години бяха наистина особено наситени по своята тематика – това не бяха сухи визити на внимание, а по-скоро работни срещи без задължения, на които се поемаха доброволни ангажименти. Между другото, по онова време бях неин представител в България като носител на авторските права на А. Лосев, за което тя ми предостави съответното пълномощно. За един епизод от началото на 90-те години си спомням с особено топло чувство: бях я помолил за телефона на някой от нейните близки съмишленици. Тогава тя взе солидния си тефтер, разтвори го и широко се усмихна: „Кажете с кого искате да Ви свържа, Е., ще Ви дам необходимите телефони и препоръки!“ – това беше решителен жест на приемане в кръга на висшата руска интелигенция. И преди това неведнъж ме беше поразявал начинът, по който тя говореше за някои вече безусловни авторитети: „Серьожа“ (за Сергей Аверинцев), „Саша“ (за германиста Александър Михайлов), „Миша“ (за известния пианист Михаил Гаманюнов) и т.н.: всички те бяха или нейни ученици или пък ги познаваше от младежи. Тя активно преподаваше на студенти чак до март 2020 г. (!); мога лично да свидетелствам за това: в края на 90-те години съм виждал студентите, които идваха направо на „Арбат“ за своите занимания; говорих с тях, а те бяха извънредно респектирани и мотивирани, никак дори „изпънати“.

Разбира се, в разговорите ни неведнъж съм я питал едно или друго за Лосев; тя най-често отговаряше и съветваше: „Четете Лосев! В книгите му се съдържат всички отговори на Вашите въпроси!“ Все пак въпросите на многобройните посетители, на посветените и непосветените, изиграха своята роля: през 90-те години Аза Алибековна написа книгата „Лосев“, която бе издадена (1997), а после допълнена и преиздадена (2007) в популярната серия „Жизнь замечательных людей“; подари ми я при срещата ни на 5 септември 1998 г. с недвусмисления надпис: „На скъпия приятел Е.Д., в памет на посещението му на „Дом Лосева“ – от автора на тази книга, сърдечно А.А.“ Веднъж, визирайки слепотата на Алексей Лосев, пророкът Тирезий на XX в., се осмелих да попитам: „Аза Алибековна, а Лосев виждал ли Ви е?“. Тя някак се разнежи и ми отговори съвсем меко, че при запознанството ѝ с почитения професор (разликата във възрастта помежду им е 29 г.!), още приживе на съпругата му Валентина Михайловна, той все още не е бил напълно загубил зрението си: „виждаше

като в мъгла, знаеше, разбира се, как изглеждам“. Красива е била, няма как великият естетик да не е забелязал това; понякога ѝ е правил комплименти. Беше не само извънредно образована и умна, но и твърде обаятелна жена. Сигурно не ѝ е било лесно, но Аза Алибековна бе пределно пряма и честна, когато (особено след оповестяването на монашеството на А. Лосев) говореше за техните отношения: „Аз не съм вдовица, а ученичка и наследница на Лосев“ – неведнъж е заявявала тя. За мен тази тема никога не е била интересна, но пък през 90-те години при всяка среща с истинско наслаждение молах Аза Алибековна да ми покаже кабинета на великия философ: на неговото бюро тя старателно и любовно поставяше – често разтворени – неговите книги, които излизаша една след друга; по едно време купчината така беше „пораснала“, че просто нямаше къде книга да сложиш...

С Аза Алибековна е свързан един „инцидент“ при подготовката на цикъла беседи с изтъкнати руски учени-хуманитаристи (сред тях се „промъкна“ и френският русист Жорж Нува), които по-късно бяха събрани в книгата „Като на изповед...“ Руски беседи“ (2016). Тя не обичаше много-много да бъде разпитвана, изобщо свикна с жанра на интервюто едва в последните си години, затова при дългата ни среща на 5 септември 1998 г. ѝ казах, че за разлика от всички други беседи, с нея бих искал да запиша монолог: нека тя разкаже за себе си „без Лосев“, т.е. тя все за него говори, нека веднъж да разкаже само за себе си. Тя искрено се удиви на самата постановка на въпроса: „Ама как така за мен без Лосев? Че какво да кажа само за себе си?“. Тогава ѝ зададох закуп поредица от въпроси – за нейния произход, за семейната ѝ среда, образование и пр. Тя ме разбра и започна да разказва: получи се прекрасен жив монолог, а в самия му край стигна до срещата с великия философ и се засмя: „Ето, пак заговорих за Лосев, а Вие искате да говоря за себе си без него!“. Монологът беше напълно завършен: личеше си, че всичко споделено беше изказано за първи път, то бе интересно и съвсем ново. На този уникален запис обаче не беше съдено да види бял свят. През 2001–2002 г. в „Литературен вестник“ в серията „Руски беседи“ ежесечно се публикуваха моите московски разговори от 1997–1999 г., а за дешифрирането на записите ми помагаше моя бивша студентка, която по онова време работеше в един отдавна несъществуващ ежедневник. И точно когато тя беше започнала да сваля текста на монолога, една нейна колежка взела диктофона и върху същата касета записала някаква пресконференция и изявленията на някой от титаничните ни политизи. Така записът на монолога бе неволно унищожен, а аз трябваше да измисля нещо, затова подбрах, преведох и публикувах фрагменти от книгата „Лосев“, които озаглавих „За Лосев и за себе си“ (Литературен вестник, 2001, № 33, 10–16 октомври, с. 7). Написах „покаятелно писмо“, в което разказах какво се бе случило; отговорът беше, че Аза Алибековна разбира ситуацията и няма никакви претенции към мен. Историята обаче има своето прекрасно продължение: години по-късно в Москва (2013) получих поредния ѝ книжовен дар – книгата с нейни спомени „Жизнь и судьба“ (М., 2009): заглавието е взето от знаменитата книга на Василий Гросман, която бе публикувана в СССР едва по време на перестройката (1988), но първият подтик за прекрасните мемоари, завършени през 2007 г., на 85 г., несъмнено е дошъл от нашата среща през септември 1998 г. Авторката не отрече това, само широко се усмихна. Аза Алибековна имаше прекрасна памет – точна и услужлива, не само за отдавна отминали събития, но и за всекидневните неща; тя в истинския смисъл на думата беше *човек на паметта*. Великолепен автор и стилист – за мен бе удоволствие да я преवेждам. Тук е мястото да поясня, че по линия на баща си Алибек Алибекович, разстрелян през 1937 г. по време на Сталиновите чистки, тя е даринка – кавказка националност, една от основните в Дагестан, където Аза Алибековна е родена на 26 октомври 1922 г. в столицата на автономната република – Махачкала; отпък и фамилията Тахо-Годи. В изчезналия монолог се шегуваше, че знае само няколко думи на даргински; чрез майка си – Нина Петровна Семьонова – тя по рождение е свързана и с руския език и култура.

Не само в паметта, но и в живота ми се открояват срещите с Аза Алибековна през октомври 1999 г. Това, ако не се лъжа, бе единственият път, когато бях в Москва през октомври – месецът, в който тя е родена; поводът за това московско пребиваване беше премиерата в Българския културен институт на подготвения от мен българо-руски сборник „MESEMBRIA“ в чест на Сергей Аверинцев (С.: Славица, 1999), състояла се на 28 октомври (премиерата се превърна в събитие, добре посетено и отразено в литературната и културна руска преса, както и по БНР). При този си престой в Москва посетих няколко пъти Дома на Лосев, в който основният ремонт беше завършил, а двете му обитателки (Аза Алибековна и нейната племенница Елена) бяха се завърнали в жилището, което обитаваха (частта от дома с лице към двора, в която се намира кабинетът и библиотеката на Лосев). Първата визита бе на 26 октомври, когато Аза Алибековна

Аза Тахо-Годи и Алексей Лосев в парка на отгук, 1983

навърши символичните 77 години. Типична атмосфера за рожден ден – цветя, поздравления, шегу и смях. Повечето хора, разбира се, не познавах: те бяха от семейния и приятелски кръг на стопанката, с усмивка приела и моите цветя и поздравления. Като ме видя, Елена се пошегува: „Мы все в тапочках, один Эмил стоит в обуви“ [Всички сме с чехли, само Емил е с обувки]. Вярно: мен не ме помолиха да обуя чехли, преди да вляза; стъблището и стаите наистина „светеха“ след ремонта, та имаше защо гостите да събуват обувките си.

Аза Алибековна си беше направила някакви „пищови“, на които си беше записала разни факти относно датата „26 октомври“, та в един момент произнесе слово по този повод. Силно се оживих, когато тя спомена, че по Григорианския календар това е денят на св. Димитрий Солунски; даде ми думата, за да разкажа по-подробно за Димитровден и за почитта в България към Солунския чудотворец, като така обясних и защо у нас фамилията Димитров е тъй разпространена. „А, ето как съм свързана и с България!“ – пошегува се рожденичката. Топло, сърдечно, чувствах се прекрасно сред свои.

След като премиерата на Аверинцевския сборник бе преминала, отново посетих дома на „Арбат“; този път подарих екземпляр от книгата, в която е включен и кратък текст на А. Лосев. Аза Алибековна не криеше радостта си от появата на сборника, категорично похвали подготовката и съдържанието му и някак нежно каза на Елена: „Ето там ще сложим книгата на Е., да ни е подръка“. После – неизменният чай и беседа, а в края се престраших да покажа ръкописа на първата си – и съвсем неочаквана – книга поезия „Ева“, в която всички 39 стихотворения са написани в акростих върху женски имена. Накратко разказах за замисъла, избора и подгреббата на имената; „А, разбира се, пак вечната Беатриче“ – пошегува се Аза Алибековна, след което ме подкани да прочета някои стихотворения по избор; българският език изобщо не смути знаменития учен-филолог. Нищо не каза, а кратко ми нареди: „Читайте на Наталино!“.

Аза Алибековна в кръщенето си е приела името Наталия, затова беше разбираем интересът ѝ към стихотворението, посветено на нейното име, което пък, не щеш ли, е издържано тъкмо в имеславски дух – направлениюто, споделяно от младия Лосев... Прочетох ясно:

*Носии в лоното си къс от сътворена вечност –
Алегория на връзката ни пряка със Отеца;
Търсии името Му някъде нагоре, сякаш то е
Албатрос, зарезан там високо в небесата.
Любувам се отвъка на премъдрото прозрение:
Името е болката на раждането като личност,
Явление е то на висшата ни неотмирна същност.*

След кратко мъчание Аза Алибековна, поглеждайки Елена, отсече: „Ишь ты философ! ... Да и поэт!“ [Ама че философ! ... Пък и поет!]. По-кратко, ясно, категорично и значимо признание никога никъде другаде не съм получавал. Едва след това четене твърдо реших „Ева“ да бъде публикувана (това се случи през пролетта на 2000 г.); бяха изказани ласкави думи за нея от авторитетни критици (М. Неделчев, по-късно – Св. Игов и др.), естетици (И. Цонева) и приятели от философските среди, но всъщност истинското признание бе получено преди това – в Дома на Лосев на „Арбат“. Всеки пишец ще ме разбере. Ясно е, че екземпляр № 7 на „Ева“, съответстващ на седмото стихотворение в книгата – „Наталия“ – бе подарен на Аза Алибековна.

През десетилетията всяка година на 26 октомври гледах да не забравя да поздравя Аза Алибековна с неизменното „На многая лета“ (това стабаше чрез посредничеството

на Елена, понеже беше немислимо Аза Алибековна тепърва да усвоява новите технологии), но през 2017 г., по повод нейната 95-годишнина, приготвих една изненада за нея. Написах адмиративен текст, озаглавен *Homo credens*, разпечатахме го на специална хартия и го оформихме като пергамент, вързан с панделка. След това го предадох на един познат, който по щастливо стечение на обстоятелствата пътуваше за Москва предния ден: дадох му свитъка на аерогарата с молба да бъде оставен в „Дом Лосева“ на следващия ден, точно на 26 октомври. Така и стана, а текстът беше първото поздравление за юбилея, публикувано на сайта, а след това и прочетено на юбилейката. Славата и авторитетът на Аза Алибековна бяха заставили, по-точно – мотивирали моя познат, пътуващ за Москва, съвсем точно и буквално да изпълни молбата ми лично и „от ръка на ръка“ да предаде посланието – като свитък, пергамент. Вероятно така е и запазен в „Дом Лосева“, не съм питал.

Три неща ми е заръчала Аза Алибековна, които досега не съм изпълнил: 1. Да осъществя поклонническо пътуване на Атон; 2. Да пиша поезия; 3. Да напиша книгата „Слово и име“. Не ще се оправдавам с претрупаност и заетост, само ще споделя това, че и в трите случая Аза Алибековна ясно и точно улови и разгада три дълбоко спотаени желания, които не е лесно да бъдат следвани и осъществени тъкмо поради ирационалната свръхмотивация. Тя имаше провидчески дар, „разбираше от хора“ и умееше да разчита потайни мисли и стремежи. Ще разкажа само за последната заръка: бях наистина изумен, когато при визитата си в 1997 или 1998 г. Аза Алибековна ме разведе из Дома, за да ми покаже как върви ремонта и къде какво се предвижда да има. Открехна вратата на една стая, гледаща с прозорците си към „Арбат“ и изненадващо за мен ми каза: „Вот здесь, Эмил, Вы будете писать свою книгу о слове и имени“ [Ето тук, Е., Вие ще пишете книгата си за словото и името]. „Да откъда Вы знаете?“ [Че откъде знаете?] – попитах я смяя, понеже по онова време един от многобройните ми замисли бе намерението да работя по подобна книга. Между другото, на една от множеството подарени книги Аза Алибековна ми е написала: „Скъпи Е., Вие сте любител на словото и името – затова подарявам тази книга на Вас“ (в тома „Имя“ са събрани религиозно-философските съчинения на А. Лосев по тази проблематика)...

Аза Алибековна се спомена на 8 септември, когато според Григорианския календар се празнува Рождество Богородично; според Юлианския календар обаче, използван от Руската православна църква, на този ден се отбелязва паметта на мъченица Наталия Никомидийска (началото на IV в.) – съпруга на мъченика Агриан. Така тя си отиде на своя имен ден, заедно с името си при своята небесна покровителка. Много отдавна, навярно още в началото на 90-те години, бях започнал да се обръщам към Аза Алибековна с нежно-почтителното „Матушка“. Не зная дали пръв съм я нарекъл така, но сега това обръщение към нея е широко известно и прието.

При последната ни лична среща на 13 юни 2017 г. последното, което я попитах, бе: „И все пак какъв е за Вас смисълът на живота? Ако трябва да го определите с една дума, коя е тя?“

„Вяра“ – твърдо отговори Аза Алибековна. Вечна памет на Матушка Наталия!

19 септември 2025 г.

ЕМИА ДИМИТРОВ

Направена от невинност: „Направени от вина“ на Йоанна Елми

Димитър Камбуров

През септември 2025 на „Аполония“ Йоанна Елми представи романа си от 2021-ва „Направени от вина“: премиерите на тази книга, добила статута на съвременна класика, вече четвърта година събират публика. Италианската ѝ преводачка Джорджа Спадони като модератор на разговора очарователно ни напомни как биваме възприемани, когато говорим чужд език пред носителите му – смеем се неловко, петлаем се, повтаряме се и нищо не казваме. Йоанна Елми обоснова избора ѝ с похвалното желание все по-често да чуваме „колко е сладък българският, говорен от небългари“. Умилената неловкост остана само за великодушната публика: за да проумееш колко зле говориш определен чужд език, следва да го говориш доста по-добре. Ситуацията принуди авторката да се самопредстави и тя се справи възхитително, с отработен фокус върху любимата си тема за бремето на успеха на толкова крехка възраст. Обрано и с равен глас тя довери, че романът е вече преведен на 18 или 19 езика, след като преди две години водеща световна литературна агенция се е заела с промотирането му, превръщайки го в най-голямото българско литературно постижение след книгите на Господинов, въпреки редактор, ментор, промоутър, гарант и спонсор на книгата. В края на разговора попита авторката дали книгата ѝ е постигнала успеха си заради въпросната агенция, или заради личната ѝ амбиция да създаде образцова литературна творба, отговаряща на актуалните стандарти за световна литература. Йоанна Елми отговори отново образцово. Когато една книга е истинска, тя се случва навсякъде и на всеки, и всички се разпознават в нея, каза тя.

На задната корица на романа откриваме био и бълрб. Биото е на 26-годишната дебютантка, която „...пише публицистика и проза. ... завършила англицистика и международни отношения в Париж (? , б. а.), продължава с магистратура в сферата на социалните науки в Амстердамския университет“. Бълрбът за романа е от Георги Господинов. В него се открояват думите: „взлом“, „възривява“, „хваща за гърлото“, „болезен“, „смело, „остро“, „талантливо“, „талант“. Завършва с изречението „Незаобиколим“.

И наистина: дебютът на млада българка със задгранично образование, която „живее между България и САЩ“, вече четвърта година продължава да бъде литературното откритие на България. Всички отзиви, възлабе с тези на Господинов, са еднотелни в три неща – че книгата е талантлива, правдива и смело възривява табута.

Този странен мемоарно-изповеден роман с включени реални писма и документи първо стъпва с епатажа си: тук мъжете псуват на воля, а жените сквернословят; редуват се еднотелни натуралистични описания на физическо насилие и сексуален тормоз: прагматично на бащата, партиен секретар, живее с две 16-годишни момчета в една къща с жена си, преди да се обеси; бащата повтаря реален или въображаем спомен, че е убил и заровил човек, докато педофилски блудства с вечно напишканата пред пианото своя дъщеря, повествователка на романа; дядо ѝ по майчина линия системно пребива баба ѝ, а по-късно и бъдещата ѝ майка, докато мърсува из околията, насърчаван от типична фалическа майка; на свой ред майката на повествователката я нарича с думите *лаино, третей, олигофрен, глупачка, дебил, циготка, боклук с боклуките, говненце, изрод, нищо*. Въобще в романа мъжете protagonисти пият, плачат, бягат, изневеряват, пикаят в мивката, повръщат из къщата, вонят и деградира. Жените отначало примирено мълчат и понасят синините и избитите зъби, търпят издевателството и над дъщерите, и над внучките си, жертви на съпрузи, подучвани от майките си. Постепенно жените жертви узряват за бягство и съпротива и си връщат нещо от човешкото и женското достойнство.

Процесът на еманципация е противоречив: ролята им на жертви на мъже, свежърви и майки ги кара да тормозят дъщерите си.

Животът на пет поколения мъже и жени в омагьосания кръг на домашното и сексуалното насилие рефлектира върху психическия строй и световъзприемането на повествователката, която, като незаконна имигрантка в САЩ, е смълчано мнтелана, унила и с мъка понася имигрантското си обкръжение. Нейни спасители са американският ѝ колега Тим и любимият,

показателно присъстващ в романа като „американец“. Потиснатата нетърпимост към българското, но и към отредения отрязък американско кристализира до унила мизантропия и нихилизъм. Книгата цели да покаже колко мъчително и частично е бягството на дъщерята отвъд океана, колко проблематично е справянето с травмата на миналото.

Преливащата негативност е функционално обоснована от замисъла: да се покаже как три поколения жени – баба, майка и дъщеря – биват системно подлагани на домашно насилие с елементи на сексуален тормоз от своите дядовци, бащи и съпрузи, въпреки подкрепяни чрез мълчание или съучастие от самите жени жертви. Амбицията на книгата е да огласи премълчавания и потушаван феномен на тормоза в дома като еманация на българския патриархат. Романът умишлено преекспонира тази сякаш устояваща на историческия и социално-политическия развой „същност“ на традиционното българско семейство. Затова той предприема съзнателен отказ от исторически прочит и социологически анализ, от идеологическа интерпретация и политическа критика. Обстоятелствата се променят, но патриархатът си остава неизменен, а жертвеността се пренася сякаш по наследство. Посредством шока и епатажа антиисторичността цели да набави литературна мощ на романа: обесивното наслояване на все същото през поколенията, настойчивата неизменност на реакциите и рефлексите, на предубежденията и последствията – романът изкрещява тази отколешна грама с елемент на трагедия, поставя диагноза и произнася присъда. Това писане наедно и ребром цели да разкрие консервативната устойчивост, непоклатимата традиционност на обществото, привидността на промените, мнмийа прогрес. В този бездъщ патриархат мъжете са привилегированите агенти на злото; жените са техни рупори и маши. Романът проникновено разкрива как и мъже, и жени се оказват и агенти, и жертви на патриархата. Падението на мъжете е резултат от наложената им чрез възпитанието и нормите патриархалност. В резултат мъжете са неизменно слаби: прагматично се самоубива, дядото цивири, бащата се преживява като смотаняк, а братът на майката е лишен от присъствие. Второстепенните мъже са не по-малко отблъскващи: любовникът на майката е страхливец, шефът на клиниката я принуждава да извършва злоупотреби, колега на бабата злослови относно неверността на съпруга ѝ, бащата на приятелка я пребива, милиционери и полициат от всички епохи са мизогинни грубияни под егидата на бездъщия патриархален договор. Българските мъже до един се оказват алкохолици със слаб ангел: те пият и кръшкат на поразия, докато въщи обиждат и бягат, самобичуват се и плачат. Жените жертви бавно проглеждат и за участта си, и за колаборационизма си.

Все пак мъже и жени присъстват различно. Мъжете са парадигмално мъжествени през поколенията. Те деградира, тъй като патриархатът е тяхна природа и най-съкровена същност, която ги трови и убива, деморализира и аморализира отвътре. Жените колаборират и застигат в развитието си, но без упадък и разпад на личността. Майката и дъщерята все пак предприемат разни форми на бягство: развод със съпруга, раздяла с майката, емиграция в Германия и съответно в САЩ. Ако мъжете са представени като природата на патриархата, жените са неговата култура: те първоначално го легитимират и прилагат, понасяйки загуби и деформации, но постепенно се надигат срещу него. Дори когато са уж послушни и примирени, жените са донякъде осъзнати и рефлексивни. Мъжете – напротив – са слепи и безволеви нищожества, които се превръщат в чудовища, преди да изчезват: изчезва бащата, дядото бива обезвластен и смълчан, а майчиният брат поначало отсъства: ако перифразираме едно леко макарбено клише, за българския мъж в романа – или лошо, или нищо. Подобна натурализация на патриархалната мъжественост на фона на културната динамика на патриархалната женственост е разбира се, преобрънатата патриархална конвенция: ако патриархатът традиционно есенциализира женствеността, авторката

си отмъщава чрез натурализиране на мъжествеността. Романът е пример за теоретически безгрижен реваншистки феминизъм, вдъхновен от волята за отпор и разправа. Понастоящем сърбаме попарата на това преобръщане на властовите редове в повсеместното дискредитиране и обезсилване на либералната демокрация, на нейните постижения и институции. Все пак вкопаването на мъжкото в тресавището на патриархалната безизлазност може да изглежда теоретически проблематично, идеологически изкушено и антиисторично, но то сякаш хваща читателя. За това допринася и раздвижената фрагментарна композиция. Смело отхвърляйки линейния наратив, романът отново между едно непосредствено американско минало на аз-повествователката и три по-минали времена: нейното отпреди раждането до американското бягство, това на майка ѝ от детството до бягството в Германия и това на баба ѝ от първата любов през брака с нелюбимия ѝ съпруг до бягството в смъртта, която събира и трите жени някъде в българския Северозапад. Трите наратива, носещи имената на всяка от жените – Ева, Лили, Яна – стъпват с парадигмалната мъжественост на жертвената участ. Това наслояване на все същия кошмар може да събуди известно недоверие и подозрения в идеологическа преднамереност. Ала чрез еднаквите женски съдби се внушава дълбоката вкорененост на патриархата, който не само „одомашнява“ и тривиализира домашното насилие, но и деформира жените – и жертви, и агенти. Споделената съдба има и контрастен ефект: на фона на общото започват да си проправят път и фините различия, които при Яна кристализират до бунта на бягството още в детска възраст. Редуването на историите иронично акцентира върху слепотите и на трите: бабата Ева, чиято единствена любов е дете на бежанци, каквато е и тя самата, не „възприема“ днешните бежанци, нито „черните“, а майката Лили, изстрадала грубостта на баща си, бълва обиди към дъщеря си, докато подобно на него се героизира като жертва. Мрачната приказка кулминира в изповедните откровения на Яна, които – преднамерено или не – повтарят обърканата противоречивост и „слабата мисъл“ на нейните майка и баба. Сентенциалните прозрения на Яна трогателно доказват слепотата ѝ за хаоса и зазидаността ѝ в същата предубеденост, подозрителност и политическа некоректност спрямо чуждите и различните, проваления ѝ опит да порасне, да съзрее и да изгради език и визия, различни от тези на бащата, на господаря, на колонизатора. Езикът на повествованието носи белезите на дискурса на низшия, потиснатия, колонизирания, на оня, който в англоезичната постколониална теория се нарича *subaltern*.

Трите паралелни истории изграждат хоризонт на очакване, който рядко се оказва излъган под егидата на една естетика на мъжеството. Началото с акцента върху американския опит на Яна би останало художествено неравносложно, ако чрез него повествователката не уплътняваше проблема с патриархата: българските имигранти в САЩ, в това число и Яна, повтарят предразсъдъците и стереотипите на родители, дядовци и баби: подозрителността към чуждото, към онова, което не е „бащин-майчин“, към различните расово и културно хора е внушена като интимно свързана с насилието като същност на българския патриархат.

Пулсацията между незаконното имигрантско настояще в САЩ и ретроспекциите към трите паралелни биографии работи приносно по още една причина: колкото и да е отблъскващо настоящето с чистенето на домове на заможни американци в компанията на противно патриархални сънародници, каръкът на женска участ бива счупен благодарение на „американец“: героинята Яна се измъква от средата си благодарение на дискретното му присъствие и влияние. Така проблематичното бягство от България в САЩ, на пръв поглед повтарящо още от същото – източноевропейци, балканци и най-вече български примати и дегенерати, – бива изкупено чрез изстраданата награда – „американец“. Този толкова различен безименен мъж е надарен с фундаментално гарантираното достойнство не просто да не е българин, но да е „толкова млад и вече американец!“, ако перифразираме добрата стара английска шега.

